

S Vladimírem Novotným na téma Věda o člověku

Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc. (*1939), je významný anatom, morfolog a antropolog. Studoval Lékařskou fakultu Masarykovy univerzity v Brně, kde mezi lety 1958–86 působil na Anatomickém ústavu. Posléze byl zaměstnán v Národním muzeu a v Československé akademii věd v Praze. Vedle anatomických výzkumů se orientoval na kosterní antropologii, zejména v souvislosti s identifikací pohlaví u kostrových nálezů neznámého původu, nebo na poporodní změny na kostře. V r. 1991 se podílel s prof. Janem Benešem na obnovení Antropologického ústavu na MU v Brně, kde také inicioval výuku a výzkum kosterní antropologie, resp. humánní osteologie, ale též forenzní antropologie, antropologie sexuality, školy a zdraví a humanologie. Po r. 1989 přednášel a byl i krátkodobě zaměstnán na západoevropských univerzitách (Itálie, Francie, Německo, Portugalsko, Anglie aj.). V r. 1962 založil a poté do r. 1969 vedl výtvarnou Galerii A. Trýba – středisko brněnské alternativní výtvarné kultury. Po politicky vynuceném uzavření galerie nadále organizoval nepravidelné výstavy. V letech 1985–2008 též přednášel na Fakultě výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně a působil i na Filozofické fakultě MU, v rozhlase, televizi a divadlech.

Vladimíre, dostal jsem úkol vyzpovídat Tě a zjistit, co se skrývá v tématu antropologie a věda o člověku.

Je antropologie jen věda o člověku?

Souhlasím s oběma póly. Antropologie znamená v nejširším pojetí vědu o člověku, ale potkává se i s ostatními obory, kde je člověk ve středu zájmu. Ať už jde třeba o sociologii z pohledu humanitního, nebo medicínu z pohledu aplikované biologie, ale také třeba svět výtvarný, kde je člověk rovněž středobodem zájmu. Označit antropologii pouze jako vědu o člověku by bylo přece jen bezbřehé a něco by této definici chybělo.

Jaká je tedy definice antropologie? Pro sebe jsem si ji zúžil na vědu o variabilitě a adaptabilitě člověka v čase a prostoru.

Antropologii jsem vedle obecného pohledu chápal úžeji a snažil se najít její jedinečnost, čím se odlišuje od ostatních disciplín zabývajících se člověkem. To nosné, co v antropologii bylo, se vždy týkalo celostního pohledu na člověka. Má představa vychází ze systémově-evolučního přístupu, který zdůrazňuje mnohoúrovňové uspořádání člověka, jeho světa a kultury. Jde o společné uchopení poznatků morfologických, etologických i ekologických věd ve strukturně-behaviorálně-environmentálním trojpohledu na různotvarost, rozmanitost a různorodost člověka, jeho společnosti a kultury, tj. variabilitu v prostoru a čase. Přispívá tak i k průniku přírodního a společenského. Tak bych asi definoval antropologii.

A co ten čas?

Antropologie má perspektivu více „časů“. Zabývá se člověkem současnosti, ale též lidmi minulosti, resp. tím, co z nich zbylo.

Je tedy též vědou retrospektivní, zkoumá již neexistující minulost. To je myslím další důležitý rozdíl oproti jiným vědám o člověku. Antropologie hledá archaické kořeny lidstva i modely současnosti. A z obou směrů lidství – jak z pohledu fyzické stránky, kde zkoumáním minulosti může pomoci pochopit některé otázky současné medicíny, tak sociálního a kulturního vzhledu. Co by pak též antropologii odlišilo, je enormní zájem, jak jsou lidé odlišní, a zkoumání významu této odlišnosti – opět z pohledu jak biologie, tak i společenské stránky. Maně si vzpomínám na slogan velké pařížské výstavy o genetice člověka: „Všichni jsme stejní, ale každý trochu jiný.“

Myslíš, že byla antropologie u nás takto vždy chápána? Jak ses k ní dostal?

Přece na počátku bylo tvé curriculum spojeno s anatomii.

Ano, anatomie byla pro mě první etapou zájmu o člověka, v mnohém rozhodující. K antropologii jsem se totiž nedostal hned, ale prošel jsem nejdříve detailním poznáním člověka z jeho biologické stránky. Anatomie znamenala vzhled do struktury a tvaru, hledání vztahů mezi tím, jak věc vypadá a jak funguje. Anatomie ale díky své složitosti a mnohaúrovňovosti byla i důležitým předpokladem pro hledání obecnějšího způsobu myšlení, jak k této mnohorozměrné skutečnosti přistupovat a jak ji zkoumat.

Znamená to, že ses k antropologii nedostal přímým „výcvikem“, ale došel jsi k ní samostatně?

Asi byl ve mně jakýsi „melting point“. Ale inspirující bylo setkání s lidmi, kteří provozovali antropologii, nebo k ní měli blízko.

V brněnském Anatomickém ústavu třeba Karel Žlábek, Přemysl Poláček a Milan Dokládál, v Praze byl pro mne vstupem do antropologie Emanuel Vlček. Od nich se dalo odpozorovat, co všechno se v antropologii dělá, jak a kam směřuje. Měli jsme tenkrát asi tu výhodu, že jsme cítili ke svým učitelům respekt, byli pro nás inspirující a přitom rádi vyprávěli. Výhodou ale také bylo, že i přes respekt mi zůstalo kritické myšlení.

Znamená to, že jsi s tehdejšími pojetím antropologie nesouhlasil?

Ano, nakonec spíš nesouhlasil. V některých věcech ubývalo obdivu, přibývalo kritičnosti a s některými obecnými názory ve výsledku nesouhlas. Přístup tehdejší antropologie se odchyloval od toho, co jsem vnímal jako její poslání. Především šlo o pozitivistický pohled na vědu o člověku prodchnutý empirismem. Zdálo se mi, že antropologie znamenala pro tehdejší badatele hlavně aplikaci: vzali nějakou metodiku a jen ji fakticky aplikovali na konkrétní problém, aniž by se ptali, jestli ji lze takto aplikovat a přenést. Podívali se do krabice s kostrou a řekli: je to „muž“, protože byla kostra velká. A tady jsem věděl, že to tak nefunguje, že z hlediska obecné (meta)metodologie nelze jednoduše nějakou metodu, metodiku či techniku aplikovat bez kritického posouzení.

S čím jsem se dále těžko smířoval, byl mnohdy jen popisný pohled na člověka. Starší generace sice byla rozkročena do všeho možného – zkoumali tvar nosu u českých dětí, aby se hned na to vrhli do výzkumu zjištění výšky postavy z kostrových pozůstatků nebo studia fosilie nějakého miocenního primáta. Přitom ale zůstávali u toho, že své objekty hlavně popisovali a měřili, věřili v absolutní hodnotu pozorovaného faktu a méně hledali souvislosti mezi jeho vzhledem a vznikem a funkcí. Projevovalo se to i v převažujícím náhledu na člověka – nutně typologickém a, z dnešního hlediska, vlastně rasovém. To je možná věc, která dominovala celé české antropologii a tvořila po desetiletí její náplň („lidoměřičství“), u něhož je to skryto i dnes. Potkat se ale s fenomenem „člověk“ z jiné perspektivy – a u mě šlo o anatomii a zkoumání tvaru, struktury a funkce – znamenalo vidět, jak nepřesný pohled to byl.

Co Ti pomohlo antropologii takto uchopit, když to nebyli přímo Tví učitelé? Bavil ses s nimi někdy o těchto tématech?

Na taková témata nebyla diskuze v podstatě možná. Jejich víra jen v to, co vidím, a víra, že zjištění či názor skutečně odráží to, co chtějí zjistit, byla tak silná, že ostatní bylo mimo. Pozitivismus byl pro takové badatele natolik silný, že podobné diskuze zamezoval, a možná se promítal i do výsledků výzkumu.

Myslíš si, že nebyli dost exaktní?

Ne, to ne. Exaktní byli dost, ale méně kritičtí k tomu, co dělají a co zjistili. Celá má práce zaměřená na identifikaci pohlaví kostrových nálezů neznámého původu pomocí znaků na pánvi představovala zjevně odklon od tehdejšího pohledu na věc. Šlo mi o to formalizovat celý proces identifi-

kace pohlaví, formalizovat důkaz, oddělit složku pozorovatele, a odstoupit od dojmů nebo jen čistě empirické zkušenosti k formálnímu vyjádření výsledku. Nebylo tedy primárně cílem jen určit pohlaví jedince, jehož pozůstatky byly analyzovány, ale též zjistit, jak naše metody ovlivňují výsledek, jak moc náš konečný výrok o pohlaví odpovídá skutečnosti. Samozřejmě, že to mělo praktický význam, tj. určit pohlaví pro kriminalistiku, archeologii apod., ale šlo též o snahu co nejvíce zvýšit spolehlivost metody, probádat a doložit, že konkrétní určení má svou biologickou, evoluční a v některých případech (jako např. u enigmatické kostry prostředního jedince známého paleolitického trojhrabu z Dolních Věstonic) i patologickou stránku, které je nutno při určení pohlaví zahrnout do výsledné diagnózy. Ukázat třeba i na to, jak nespolehlivé mohou být izolované znaky a jednoduché koncepty, např. sexuální dimorfismus ve velikosti.

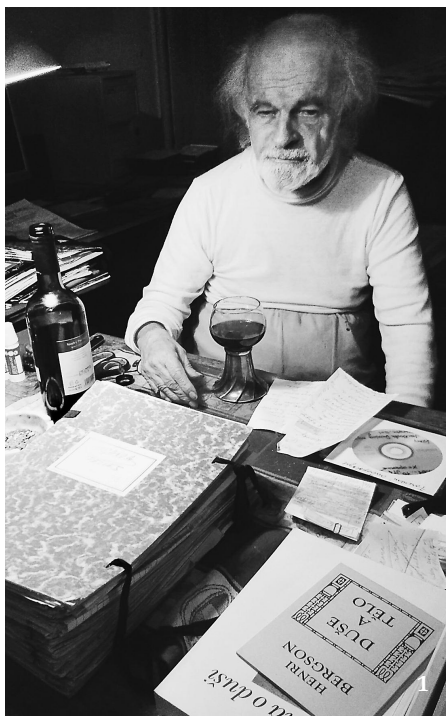
A co tedy bylo klíčem k Tvé změně pojetí antropologie?

Myslím, že inspirace přicházela spíš zvenčí než z tehdejší české antropologie. A to doslova. Nejinspirativnější byly práce některých amerických antropologů, kteří se zabývali rozparem vztahu mezi funkcí pánve v reprodukci a zároveň limitu tvaru pánve při vývoji bipedie. To bylo právě to, co jsem vnímal jako anatom. Tvar nebyl jen danost sama o sobě, „znak“, který se má popsat, ale měl svou historii a funkci. Proměnlivost v těchto dvou aspektech se pak konkrétně promítá třeba do určení pohlaví a někdy lze i jednoduše zdůvodnit, proč je ve 2 % případů jeho určení nespolehlivé, až nemožné.

Americká antropologie také mnohem pregnantně definovala to, čemu se u nás někdy říká „integrální věda o člověku“. Na amerických univerzitách se prý antropologie vnímá jako celostní věda o člověku zahrnující biologickou (fyzickou) stránku, sociální a kulturní, ale také, u nás málo pěstovanou, lingvistickou antropologii nebo samostatně oddělenou archeologii. Takové informace představovaly rovněž významný impuls odklonit se od deskriptivní a statické české antropologie a pokusit se své učitele překonat a posunout, co do antropologie přinesli oni.

Zvenčí jsi myslel i jinak?

Velkou inspirací pro mne byl tzv. systémový přístup biologa rakouského původu Ludwiga von Bertalanffyho, který mi dal myšlenkový nástroj k tázání se po úplnosti, ale beze ztráty složitosti. A snahu o celistvý obraz zkoumaného problému. Bertalanffyho práce a různé kritické reakce jsem doslova hlтал. Tento okamžik mi otevřel oči. V knihovně mám na tisíc stran výpisků a překladů k tomuto tématu. Snažil jsem se i v tehdejší omezeném prostoru socialistického Československa sehnat vše, co a jak se dalo. Systémový přístup byl pojátkem mezi tvarem, vazbami mezi tvarotvornými prvky a funkcí, nebo, chceš-li, v Tvém pojetí, mezi variabilitou a adaptací. Systém je něco, co „funguje“, a to je přesně i to, co by antropologie měla u člověka zkoumat a klást si otázky, jak a proč to funguje. Bez Bertalanffyho teoretických prací bych k tomu nikdy nedošel. Ale ani to nebylo asi všechno.

1 Vladimír Novotný s protokoly odhadu pohlaví ugandských pánevních kostí, které jsme řešili při návštěvě americké kolegyně Karen Rosenbergové (leden 2016). Foto z archivu V. Novotného

Myslíš tím, co Tě ještě přivedlo k antropologii v Tvém pohledu?

Ano. Impulzy zvenčí byly myslím rozhodující i ve spojení s mým celoživotním zájmem o umění včetně vztahu vědy a umění. Nechat se unést tím, že hraješ. Věda je hra, ale vážná. Studentům jsem se snažil přiblížit principy vědy metaforicky i sportovní hantýrkou: věda má dva mantinely, přes něž se nesmí přepadnout. Na jedné straně morální (nekrást nápady, natož výsledky, neznásilňovat data, nefalšovat, nezneužívat statistiky apod.), na druhé mantinel profesionální dovednosti (řemeslo je třeba umět). Konkrétní cíle teprve přijdou, ale zaměřenost musí být od začátku: být dobrý. Jak to nakonec dopadne? To se neví. O výsledku se přece rozhodne na hrací ploše!

Antropologie má v sobě ale i určité drama. Je výpovědí o lidském dramatu nebo spíše pomáhá tyto situace i z minulosti odkrývat. Vezmi si třeba zmíněný věstonický trojhrab – to může být pravěká scéna, kterou antropolog zkoumá. Může se zde potkat s vědami o umění a podívat se na věstonický nálezi i jinak, než jako na záznam o fyzickém vzhledu pravěkých lidí. Věstonický trojhrab je dramatický prostor, v němž se střetla také lidská kreativita.

No, a pak to byli ještě někteří lidé jako třeba filozof a biolog Zdeněk Neubauer a jeho snaha propojovat různé světy a vidět svět v souvislostech. Jeho pluralita světů a jednota vědění byla skutečně inspirující.

Ale tos před chvílí spojil skutečnost se systémovým přístupem?

Ano, avšak bez vzhledu Zdeňka Neubauera bych nikdy systémový přístup nepochopil. Jednoduchého pochopení lze dosáhnout poměrně rychle, ale nerozuměl bych systémovému přístupu tak do hloubky. Právě hloubka mi pomohla přenést tuto teore-

tickou koncepci na antropologická témata, jako třeba určování pohlaví nebo studium poporodních změn na kostrách.

Měls někdy možnost svůj pohled na antropologii vyzkoušet? Přece jen to muselo být těžké, protože antropologů na konci 80. let bylo málo a většina prošla spíše tradičním vedením.

Zkoušels pojetí systémového přístupu promítnout během doby, kdy jste s prof. Benešem obnovovali tento obor v Brně?

Vyzkoušet ano, ale zrealizovat ne. V tomto ohledu byla práce na Antropologickém ústavu pro mne nakonec určitým zklamáním. Znovu jsme obnovili prostor, kde by se antropologie mohla rozvíjet. Prof. Beneš měl nehynoucí zásluhu, že se mu podařilo antropologii v Brně obnovit. Bohužel praktické naplnění pojmu skutečně celostního pohledu na člověka se již zcela nepodařilo.

Pamatuji si ze studií na kritiku rasového konceptu, kterou prof. Beneš zastával. To přece bylo posunem a co by přivedlo antropologii k odklonu od pouhé deskriptice a typologie.

Svým způsobem bojoval proti rasovému konceptu, ale nevím, co za tím bylo dál myšleno. Odkláněli jsme se od termínu rasa spíše na úrovni toho, co by se mělo. Navázat na tradici a odkaz předválečného zakladatele ústavu prof. Vojtěcha Suka bylo opravdu těžké.

Nevím, Vladimíre, jestli nejsi příliš přísný. Nakonec boasovská koncepce „antropologie čtyř směrů“, která by nejvíce inklinovala k Tvému integrálnímu pojetí, se fakticky neprosadila ani ve Spojených státech amerických. I tam zůstala tato koncepce propojení biologické (fyzické), kulturní, sociální, lingvistické a archeologické stránky lidství spíše „na papíře“, resp. jako určitá nenaplněná maxima.

Máš celkem pravdu. To je zkušenost některých mých přátel z amerických univerzit, že i tam je celostní pojetí antropologie spíše cílem, než tím, co se na jejich ústavech daří naplňovat. Jde ale o to, že i u jednotlivých badatelů, kteří integrálnost antropologie „nasáklí“, je tento pohled někde výš. Jako bychom u nás nevěděli, jak člověka uchopit i jinak. Snad v antropologii přece jen scházela větší zkušenost s konkrétní materií, jako pro mne byla anatomie a hlavně znalost propojení mezi tvarem a funkcí. Antropologii asi chyběla i zkušenost něčeho jiného, než jen pasivní aplikace vzorců, postupů a rovnic. V nich ale celý člověk není. Ten se skrývá v propojení biologické a společenské stránky. Každá charakteristika člověka se někde v evoluci vzala, něco funkčně balancovala a měla určité varianty, jak se strukturálně projevovala.

A co současnost, ani té se to nepovedlo?

O tom už tolik nevím. Antropologii již roky nesleduji a nemohu to tedy posoudit. Ale přál bych si, aby se posunula k celostnějšímu pojetí, aby se dokázala inspirovat i mimo svou doménu, třeba v umění a dramatu. Je to podle mne cesta, která dává našemu oboru přesah a lidskou perspektivu.

Vladimíre, děkuji za rozhovor.